Petru Zugun

GLOSE ŞI COMENTARII LA „TORNA”, „RETORNA” ŞI „FRATRE”

Numeroasele referinţe, speciale sau (prin preluare) ocazionale, la cuvintele din titlul articolului, în scopul precizării statutului lor lingvistic, român (după opinia majorităţii lingviştilor şi istoricilor care le-au semnat) sau latin, cuprind, surprinzător, puţine trimiteri comparative latino-române, trimiteri care sunt, totuşi, decisive pentru argumentări; glosele noastre intenţionează să elimine această lacună şi să susţină o anumită opinie.

Considerăm cunoscute cadrul subiectului, bibliografia şi argumentările – prezentate, recent şi pe larg, de Nicolae Saramandu[1] – şi analizăm, firesc, glosele în ordinea din titlu.

Precizăm, preliminar, următoarele: a) cel mai credibil pasaj din cele două texte de bază este cel din Theophylactus Simocatta (redactat între 610 şi 640) conţinând, încadrat în context în greaca bizantină, numai primul verb, *torna*, repetat, în *torna, torna* (glosat, între paranteze, în greacă, iar în traducerea în română „întoarce-te, întoarce-te”), preferinţa pentru acest pasaj fiind motivabilă prin redactarea lui (ca şi a întregului text) la un timp mult mai scurt (câteva decenii) de la petrecerea evenimentului narat (anul 586) care a ocazionat consemnarea lui, pe când pasajul din Theophanes Confessor îl reia după aproape două secole (anii 810–817) pe cel precedent, numai acest pasaj cuprinzând, în plus, substantivul *frater* „frate” în vocativ; redactări ulterioare, după secole, ale celei de a doua cronici incluzând verbul *retorna* „reîntoarce-te”, care evită repetarea verbului fără prefix. Filologia istoristă a constatat de mult că, în asemenea situaţii, gradul de credibilitate a mesajelor consemnate este direct proporţional cu vechimea manuscriselor;

b) pentru identificarea statutului precizat este suficient un singur element diferenţiator, deci specific uneia sau alteia dintre cele două limbi, latină sau română (precedată de stadiul latino-romanic comun), iar această identificare poate marca limita cronologică între utilizarea, într-un anumit spaţiu, a unei limbi (latina) şi începutul existenţei limbii succesoare (româna).

[1] *Torna, torna, fratre*, „Fonetică şi dialectologie”, XX–XXI, 2001–2002, p. 233–251, cu o bibliografie bogată şi prezentată critic şi nuanţat; în consecinţă, nu reluăm nume de istorici şi de lingvişti din expunerea sa. Titlul apare şi la autorii care susţin caracterul latin al acestei „comenzi” militare a vremii.

LR, LX, nr. 2, p. 151–156, Bucureşti, 2011

BDD-A530 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.188 (2026-11-07 06:52:03 UTC)

1. *Torna* („întoarce(-te)” la ambii cronicari), formă latină de imperativ, pers. 2 sg., nu are nimic specific românesc în ea; ar fi avut, dacă ar fi fost consemnată, în text, sub una dintre alomorfele **torná* (vezi şi nota 2), **torna-te*, **tornă-te*, **toarnă-te*, **toarna* (după Sextil Puşcariu, diftongarea a avut loc şi în poziția *-a*), **i(î)ntornă*, **i(î)ntornă-te*, **i(î)ntoarnă-te*, deci – pe rând – cu închiderea lui *a* la *ă*, diftongări, forme pronominale adăugate sau / şi cu implicarea prefixului lexical delocutiv *i*(*î*)*n-*, însă singura formă din text este *torna* „întoarce(-te)” (în traducerea în română), ceea ce înseamnă că, în secolele al VI-lea – al IX-lea, nu avuseseră loc nici închiderea vocalică, nici diftongarea, nici pronominalizarea, nici derivarea cu prefix, specifice românei, în raport cu latina.

Psaltirea Şcheiană, Palia de la Orăştie ş.a. consemnează forma pronominală *turnându-se* (vezi DLR, *turna*).

Turna trece de secolul al XVII-lea numai în dialectele româneşti sud-dunărene – în arom. *tornu*, megl. *torn*, istr. *tornu* – fără prefix, ca şi în it. *tornare*, sp., pg. *tornar*, fr. *tourner* ş.a. –, în dacoromâna de până la acest secol fiind concurat sinonimic, şi „pierzând”, față de *(a se) întoarce* < lat. *intorquere* şi fiind sprijinit de mai puține formații lexicale decât acesta; derivatul regional cu prefix, *înturna*, este însă viabil (o utilizare poetică remarcabilă a lui, cu sensul secundar „a vibra afectiv”, apare la M. Eminescu, în versurile despre sunetul cornului ca instrument muzical: „De ce taci, când fermecată / Inima-mi spre tine-ntorn? / Mai suna-vei dulce corn / Pentru mine vreodată?” (*Peste codri trece lună…*) în aromână.

2. *Retorna* „reîntoarce-te”, tot formă de imperativ 2 sg., ar fi fost cuvânt al limbii române dacă prefixul, *re-*, ar fi avut forma *ră-* (precum în *răsări(re)* < lat. *resalire*¸ pref. *re-* + *salire* „sări”, cu velarizarea *-ă-* < *-e-*), baza de derivare, *torn-*, ar fi fost consemnată sub unul din alomorfele precizate la verbul *torna*, discutat *supra*, iar formele ar fi fost deci **rătornă*, **rătoarnă*, **rătoarnă – rătoarnă-te*, **răîntoarnă-te* etc., însă niciuna dintre aceste alomorfe nu apare în texte şi manuscrise relaționate cu numele celui de al doilea cronicar bizantin citat, Theophanes Confessor. Un verb *răturna* nu este cunoscut de nici un dialect istoric al românei. Nu este atestat niciun derivat, pleonastic, *răînturna / răturna*, cu prefixul neologic *re-*. Concluzia este că acest verb, *retorna*, aparține, ca şi precedentele lexeme, tot limbii latine şi că deci nici el nu reprezintă limba română (Este o interpolare târzie, de după secolul al XV-lea (vezi Du Cange, *Glossarium*), menită să evite repetarea verbului neprefixat din textele lui Simocatta şi Confessor).

3. Comparând traducerile în română, realizate (pentru ambele contexte) mai întâi de A. Philippide[2] şi reluate de mai multe ori, cu originalele, redate în paralel,

[2] În *Originea românilor. Volumul întîiu. Ce spun izvoarele istorice*, Iaşi, Tipografia „Viața Romînească” S.A., 1925, p. 505–506; FDHR II, 1970, p. 604–605; N. Saramandu, *lucr. cit.*, p. 233–234.

Supoziții şi chiar contradicții apar la Petre Ş. Năsturel, în studiul *Torna, torna, fratre. O problemă de istorie şi de lingvistică*, „Studii şi cercetări de istorie veche”, Tomul VII, 1956, nr. 1–2,

BDD-A530 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.188 (2026-11-07 06:52:03 UTC)

am observat un fapt surprinzător: în traducere apare forma *fratre*, pe când originalul conține forma *frater* de vocativ (= de nominativ). Fiecare formă poate argumenta un anume statut romanic (nu românesc) versus latin, fiindcă ambii radicali, atât *frat-*, cât şi *fratr-* – existau în arii diferite ale latinei vorbite comune, şi în forme flexionare diferite, precum nom. şi voc. sg. *frater*, gen. sg. *fratris*, ac.sg. *fratrem*, nom.pl. *fratres*, gen.pl. *fratrum* ş.a., iar un vocativ sg. **fratre*, în care desinența *-e*, analogică, ar fi avut şi rolul de a susține grupul consonantic precedent, *putea* exista şi în *latina balcanică*. Echivalența gramaticală între cele două forme nu trebuie deci exclusă: *frater* este forma de vocativ latină (identică, dacă nu ne referim la intonație, cu aceea de nominativ), iar forma *fratre* ar fi putut fi formă flexionară atât romanică, cât şi latină populară, construită pe baza unui radical din latina balcanică (neatestat însă în această arie lingvistică), **fratr-* conținând două consoane *-r-* (nu una singură) –, acest radical având corespondenți nu numai în latina populară (vezi *supra*) continuată de *alte limbi romanice decât româna*, precum fr. *frère*, retrom. *frer*, prov. *fraire*, cat. *frare*, sp. *fraire* ş.a. (vezi REW, *Thesaurus*…, Du Cange, *Glossarium*, Al.Ciorănescu ş.a.), dar radicalii cu această consoană dublă n-au fost invocați ca indicii ale „naşterii” vreunei limbi romanice.

Un radical cu doi *-r-* al acestui substantiv *nu este înregistrat* însă în niciun dialect, subdialect sau grai al limbii române, în derivate, în expresii sau în onomastică, şi este foarte puțin probabil să fi existat vreodată (s-ar fi menținut până acum, măcar regional, dacă ar fi existat). În consecință, forma de vocativ *frater* din textul original trimite la latină, iar forma *fratre*, inexistentă în textul original şi în limba română, nu poate proba statutul românesc al îndemnului în care a luat, *numai în traducere*, locul formei latine. Forma românească de vocativ, *frate!*, este continuatoarea normală a formei latine corespunzătoare, care a pierdut, firesc, consoana finală *-r*, şi a o explica cum presupun Ovid Densusianu şi, după el, Petre Ş. Năsturel, printr-o formă flexionară românească reconstruită, având în radical doi de *-r-*, ca aceea de acuzativ latin, între ele, nu este deloc necesar (la *frate* din *fratre* s-ar fi ajuns după o disimilație consonantică totală, progresivă şi la distanță). Nu forma lat. de acuzativ, ci aceea de nominativ a fost continuată de română, ca şi *imperator* > *împărat*, *caput* > *cap* ş.a. Forma *fratre* din manuscrise târzii, de după primul mileniu, îi reprezintă pe interpolatori, nu pe Theophanes Confessor.

Mai mult, chiar dacă îndemnul strigat la anul 586 ar fi conținut forma *fratre*, tot n-am fi avut motiv să considerăm românesc îndemnul comentat, fiindcă

p. 179–186; între exemple: „*fratre* (mai degrabă decât *frater*)” (p. 181), „[…] manuscrisul cel mai bun ne îmbie a păstra mai degrabă pe *fratre*” (*loc. cit.*); despre *torna*: „rostit poate *tornă*” (p. 186). Autorul se referă deseori la manuscrise după cronica lui T. Confessor, care, chiar cunoscute, n-au influențat percepția lingvistică inițială, bazată pe ediția C. de Boor, sursa principală (şi, adesea, singura).

Între alte reluări, textele cronicarilor bizantini au fost preluate de edițiile C. de Boor, I, Lipsiae, 1887 şi 1883.

BDD-A530 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.188 (2026-11-07 06:52:03 UTC)

radicalul latin conținând doi de *-r-* a fost continuat de mai multe limbi şi dialecte romanice, iar *fratr-* ar fi fost relevant pentru statutul românesc numai dacă ar fi fost moştenit numai de română.

Explicăm ocurența formei *fratre* – de zeci de ori – în articole şi în titluri ale acestora – prin creditul acordat, necritic, în cazul de față, lui A. Philippide, primul traducător român al pasajelor din cei doi cronicari bizantini citați şi lingvist important. Traducerile lui au fost preluate fără a fi fost verificate şi mass-media le-a impus într-o arie ştiințifică istorico-lingvistică şi culturală largă[3].

Dacă am cumula, într-o echivalență textuală în română, îndemnul analizat, el ar avea forme precum *(în)toarnă(-te) frate* ş.a., nu şi formele consemnate de cei doi cronicari bizantini. Este caracteristic deci faptul că nicunul dintre lingviştii care au susținut caracterul românesc al lexemelor în discuție nu le-a reluat ca material de studiu, iar H. Mihăescu şi I. Fisher le-au trecut în categoria celor latine. În îndemnul strigat acum peste un mileniu şi jumătate, totul, deci, este latinesc şi nimic nu este românesc, nici forme, nici sensuri specifice.

Primele atestări ale cuvintelor româneşti *frate* şi *(în)turna* rămân cele bazate pe citate din Coresi, de după aproape un mileniu de la presupusa lor primă atestare; îndemnul pe care îl formează poate fi însă consemnat, cu forma de vocativ sg.

[3] DLR şi MDA, care consemnează toate alomorfele şi alofonele, arhaice sau regionale – diacronice, diatopice şi diastratice –, atestate ale tuturor unităților semnificative, nu atestă nicio variantă de tipul *fratre*, acest fapt impunând concluzia că cele mai multe dintre formele flexionare ale acestui substantiv au fost refăcute în limba română prin analogie, pe baza radicalului *frat-* (nu interesează nici forme precum *frățâne* sau *frăteano*, care, de altfel, nu conțin, nici ele, doi *-r-*). Nici celelalte dialecte ale limbii române – aromân, megleno-român şi istroromân, nu cunosc radicalul *fratr-* (am consultat bibliografia adecvată, dicționare şi studii de dialectologie). Sensurile din contexte, citate, sunt identice cu semnificațiile lor actuale. Mai mult, lat. *fratre* şi chiar *frater* – vezi H. Mihăescu, *Introducere* la traducerea sa din Theophylactus Simocatta, 1985, p. 6–7 – pot fi doar o creație analogică a unor interpolatori ai cronicii lui T. Confessor (desinența *-e* exista în latină şi s-a transmis numai românei şi unor dialecte italiene). Sensul substantivului latin ar fi, aici, „prieten", întocmai ca în lat. *Salve, frater!*, „Să trăieşti, prietene!". De o comandă militară conținând acest substantiv nu poate fi vorba, comanda militară, în latină şi în „limba locului" = „băştinaşilor", „părintească", putând avea forma *torna, commīlites!* „înapoi, stânga-mprejur, soldat!". *Frater* din îndemnul citat avea unul din sensurile „prieten, fârtat, tovarăş" (vezi Petre S. Năsturel, *loc. cit*., p. 186), dar ar fi putut avea, dat fiind locul, timpul şi persoanele implicate, sensul de „creştin" (*Acta Apostolorum* îl conține în numeroase formule de adresare), cum presupune H. Mihăescu (*loc. cit.*). La argumentele aduse până acum împotriva interpretării îndemnului citat drept „comandă militară" adăugăm observația că, prin chiar specificul ei, comanda militară nu permite repetarea cuvintelor, în general, şi a verbelor, în particular (recursul la acest fapt universal ar fi evitat, de asemenea – vezi 3 supra –, altă parte a eforturilor de explicare a acestei presupuse comenzi militare), consemnăm şi faptul, neobişnuit, al păstrării titlului general (vezi nota 1) la autori care mențin, în citate, forma *frater*. Să se observe, de asemenea, că formele de plural ale substantivului-subiect şi ale verbelor–predicate relaționate, la Simocatta, exclud, de asemenea, interpretarea de comandă militară, aceasta putând fi dată, pe teren – conform regulii universale – numai de un singur comandant, astfel că apelul la regulamentul militar de epocă se dovedeşte, şi el, inutil: (în traducere) „*cei* care *veneau* în urmă şi *vedeau* animalul de povară târând în dezordine sarcina după el […]". Panica creată de strigătul autohtonilor se explică prin sinonimizare şi prin intonație, nu prin comandă militară.

BDD-A530 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.188 (2026-11-07 06:52:03 UTC)

frater, în dicţionare ale limbii latine. Limba română rămâne, cu primele ei atestări, mai târzii decât cele din alte limbi romanice, din secolul al X-lea (*agust* < *augustus,* cu sincopă, reducerea diftongului şi în care un *-u* final nu apare fiindcă, probabil, nu a încăput în spaţiul scrierii acestui cuvânt)[4].

Fenomenele fonetice condiţionate şi necondiţionate proprii românei sunt înregistrabile peste secole şi prin alte exemple. Latineşte (încă), nu (a)româneşte (nu încă) vorbeau la anul 586 localnicii balcanici din serviciul auxiliar al detaşamentului generalului bizantin Comentiolus (antroponimul latin al unui trac romanizat!). Aşa cum au fost concepute până acum, comentariile care susţin statutul românesc al cuvintelor îndemnului *torna, torna, fratre* îl reprezintă pe „împăratul gol” al povestitorului danez H. C. Andersen. Oscilaţia unor lingvişti, precum C. Jireček sau Ovid Densusianu, între cele două atitudini opuse privind statutul lingvistic al lexemelor discutate (ambii lingvişti pentru latină), precum şi prudenţa deosebită a altora, care le încadrează în stadiul romanic, precum N. Saramandu, pot fi invocate, de asemenea, pentru susţinerea convingerii noastre dar, pentru noi, *romanica balcanică*, p. 245, înseamnă latina balcanică. Pentru a fi acceptată teza existenţei limbii române în secolul al VI-lea este nevoie de alte probe, eventual mai multe şi mai variate decât cele furnizate de „torna, torna, frater”, îndemn din secolul al VI-lea, rostit în Calvomontis, din Munţii Haemus, al cărui material lingvistic este, de altfel, extrem de pauper.

De asemenea, pentru datarea începutului limbii române comune, argumentul bazat pe evenimentul din 586 (587) nu are relevanţă. Necomisă, sau semnalată la timp, eroarea de traducere semnalată ar fi direcţionat mai profitabil o parte a imensului consum de energie intelectuală, pe care l-a impus.

Concluzia de ordin general pe care o impune „lecţia” filologică de mai sus se referă la necesitatea atitudinii critice aplicate la orice fapte, chiar la acelea considerate, aprioric, a fi deasupra oricărui dubiu.

Încheiem glosele noastre critice cu o notă relativ pozitivă: eroarea de traducere a lui A. Philippide a stimulat studiul latinei populare balcanice (mezotracice, în general), contribuind la cunoaşterea unor momente importante din evoluţia ei spre româna comună, care a început de abia peste aproximativ două secole de la consemnarea celebrului îndemn al unor participanţi la un marş militar / al unui soldat trac anonim, romanizat, către neatentul camarad din faţă, solicitându-i să recupereze sarcina căzută de pe spinarea măgarului care o târa.

Simplul fapt că la 586/587, în zona balcanică (denumire actualizată), Monte Calvo, o confuzie paronimică interlingvistă, a provocat eşecul temporar al unei acţiuni militare bizantine în mediul latinofon, nu legitimează interpretarea îndemnului rostit în Munţii Haemus ca act lingvistic românesc.

[4] Vezi G. Mihăilă, *Dicţionar al limbii române vechi* (sfârşitul sec. X – începutul sec. XVI), Editura Enciclopedică Română, Bucureşti, 1974. Autorul nu include, în *Dicţionar*… cele trei cuvinte glosate de noi: „strigătul […] este totuşi în latina populară târzie” (p. 219, nota 1), procedură corectă.

BDD-A530 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.188 (2026-11-07 06:52:03 UTC)

BIBLIOGRAFIE

Dicţionarul limbii române, II, 1, Academia Română, 1940, şi XI, 3, 1983.
Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, ediția a 2-a, 1884, 1885 şi 1886.
Ovid Densusianu, *Contribuții la studiul latinei vulgare*, în „Buletinul Societății filologice, I, 1905, p. 18–19.
Ion Iordan, Petre Gâştescu, D.I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1974.
I. Fischer, în *Istoria limbii române. Volumul II*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1969, p. 110–174.
Gheorghe Guțu, *Dicționar latin-român*, ediția 2003, Editura Humanitas.
Iorgu Iordan, *Dicţionar al numelor de familie româneşti*, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983.
H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, Editura Academiei, Bucureşti, 1978, p. 129–317, 321–325 şi 387.
Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân general şi etimologic. Dictionnaire aroumain (macédo-roumain) général et étymologique*, ediția a 2-a, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1974.
Alexandru Philippide, *Originea românilor. Volumul întîiu. Ce spun izvoarele istorice*, Iaşi, 1925, p. 504–508.
W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935.
Teofilact Simocatta, *Istorie bizantină. Domnia Împăratului Mauricius*, traducere, introducere şi indice de H. Mihăescu, Editura Academiei, Bucureşti, 1985.
Thesaurus linguae latinae, VI, forum-frustum, Leipzig, 1922 ş.a.

GLOSES ET COMMENTAIRES À « TORNA, TORNA, FRATRE »

(Résumé)

L'auteur a constaté que le conseil de 587, dans les montagnes Haemus, noté par les chroniqueurs byzantins Simocatta et Confessor, repris et commenté souvent sous la forme « torna, torna, fratre », est constitué uniquement de mots ayant des formes identiques à celles du latin et sans aucune particularité roumaine.

La conclusion générale est que, à partir de ces formes, nous ne pouvons pas considérer le VIe siècle comme le siècle du début de l'existence du roumain commun.

Cuvinte-cheie: cronicari bizantini, torna…, româna comună, Teofilact Simocatta.
Mots-clé: chroniqueurs byzantins, torna…, roumain commun, Theophylactus Simocatta.

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza"
Iaşi, Bd. Carol nr. 11

BDD-A530 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.188 (2026-11-07 06:52:03 UTC)